

rustplaatsen liever ziet verdwijnen. Geen herstel na vernielingen, wel ruiming en het dikwijls zeer provisorisch herstellen van de schade aan hek en afrastering. Wat dat betreft zou ik een meerdaagse excursie kunnen leiden, waarvan u triest terug zou komen. Over de ouders hoort men nooit iets en meestal blijven die ook onbekend.

VERNIELINGEN

Ik kan het geheel in 5 categorieën indelen:

- a. Lieden die zeer vakkundig al het koper en gietijzer (grafhekjes enz.) hebben geroofd, waarbij aan de monumenten blijvende schade is toegebracht.
- b. Diegenen die zgn. 'antiek'-waarde stelen, zoals porceleinen of marmeren engeltjes, vazen, bloemstukjes van porcelein enz.
- c. Diegenen, en dat kunnen jongeren en ouderen zijn, die uit pure baldadigheid en/of dronkenschap een grote rij zerken of kruizen vernielen, resp. met spuitbussen bewerken. Een probleem dat ook in andere landen voorkomt.
- d. De totale verwaarlozing van de graven waardoor verzakkingen en het breken van vooral liggende zerken door de wortels van een verwilderde bomengroei, de ondergang verhaast.
- e. De onwelwillendheid van de 'eigenaar' der begraafplaats om het geheel te beschermen, om van restauratie maar niet te spreken, hetgeen ik niet anders kan zien dan dat voor menige gemeente deze begraafplaatsen een hinderpaal zijn in de uitbreidingsplannen. Daarom het geheel laten verpauperen, dan lost het probleem zich vanzelf op.

Het motto, waaronder de KNOB op 12 december Utrecht een studiedag hield, luidde 'Begraafplaatsen en kerkhoven, wat doen we ermee?' Een vraag, die nu de nieuwe wet op de lijkbezorging ruiming veel eenvoudiger maakt, dringend actueel is geworden. De minister van WVC vraagt om een opgave van die monumenten welke zeker gespaard dienen te worden, doch wie moet dat doen? De gemeentelijke diensten krijgen er geen extra personeel bij en indien wel, aan de hand van wat wil men de urgentie bepalen? Het is zoals het hoofd van de begraafplaats van Dordrecht het aan het einde van deze dag zo duidelijk stelde: 'Ik weet niet wat ik wel of niet moet bewaren, wij willen wel doch weten het niet. Als ik een graf moet ruimen en er is geen eigenaar meer, dan pak ik de moker'. Een eerlijk antwoord dat zeer duidelijk de gehele situatie kenmerkt, doch waar men ook op deze studiedag niet is uitgekomen. Wij kennen geen begraafplaatstraditie. Een Central Friedhof zoals dat te Wenen of een Pere-Lachaise te Parijs, waar alle groten der natie rusten, is ons vreemd. Toch zal er zéér snel een duidelijk plan moeten komen willen wij nog iets redden van de erfenis onzer voorouders.

De heer Kok woont in Enschede en is lid van de Oudheidkamer Twenthe

Begraafplaatsen en kerkhoven, wat doen we ermee?

ANNEMARIE TEN CATE/BERT FRANSSSEN

Onder deze titel werd door de KNOB (Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond) op 12 december 1986 een studiedag georganiseerd in de Geertekerk te Utrecht. Binnen de monumentenzorg is hiervoor tot op heden weinig belangstelling getoond: er is nauwelijks onderzoek verricht en weinig beschermd. Regelmatig worden graven geruimd en verdwijnen ongemerkt bijzondere graftekens. Onkunde en onwetendheid met ons funerair verleden zijn hier debet aan. De belangrijkste conclusies van deze studiedag waren dan ook dat niet alleen daarin snel verandering dient te komen, maar ook dat er dringend voorlichting en richtlijnen voor inventarisatie moeten komen.

De KNOB werd door de aanwezigen min of meer aangezegd onmiddellijk een werkgroep in het leven te roepen om deze richtlijnen samen te stellen, bijgestaan door de nieuw opgerichte Stichting 'Terebin'. Wachten op richtlijnen van de zijde van de RDMZ zou te lang op zich laten wachten; particulier initiatief bundelen en zo snel mogelijk aan de slag was ieders mening. Frappant op deze dag was het betoog over de betekenis en de biologische en ecologische waarde van begraafplaatsen waar flora en fauna het rijk voor zich alleen lijken te hebben. Laten we daarom in ons enthousiasme niet te hard van stapel lopen en er voor zorgen dat er een goed evenwicht gevonden wordt tussen in feite tegenstrijdige idealen. Zwart-wit gesteld: de begraafplaats met een recreatieve functie met opgepoetste graven, een mooi park en veel bezoekers versus de begraafplaats waar de biologie nog ongestoord een kans heeft. De voorzitter van de KNOB, de heer S. Buddingh voerde het welkomstwoord op deze dag. Hij noemde speciaal Meindert Stokroos, de initiatiefnemer en organisator van deze dag. De dagvoorzitter was dr. D. P. Snoep, directeur van het Frans Halsmuseum in Haarlem. Hij adviseerde: 'Gaaf u eens terug in het verleden en denk eens na waar uw ouders, grootouders en betovergrootouders begraven liggen en bezoek vervolgens deze graven'. De taboesfeer rond de dood moet verdwijnen en is langzamerhand aan het verdwijnen gezien de toenemende belangstelling die onder andere tot uitdrukking komt in tentoonstellingen en symposia over dit onderwerp. Neem bijvoorbeeld de tentoonstellingen in het Centraal Museum te Utrecht in 1980, in de Nieuwe Kerk te Amsterdam in 1982 en in het Westfries Museum in Hoorn eind 1986.

VAN KERKHOF NAAR BEGRAAFPLAATS

De openingsrede werd gehouden door hr. Ir. L. L. M. van Nispen tot Sevenaer, de nieuwe hoofd-directeur van de Rijksdienst

voor de Monumentenzorg. Hij is zich er terdege van bewust dat er binnen de Rijksdienst tot op heden te weinig aandacht is voor dit onderdeel van ons cultureel historisch verleden. Er is nauwelijks sprake van onderzoek en te weinig monumenten zijn beschermd. Toch is interesse groeiende, niet in de eerste plaats voor de dodencultuur, maar voor de vreedzame uitstraling, de rust, de vogels en de beplanting. Begraafplaatsen in tegenstelling tot kerkhoven dateren van na 1825, toen bij Koninklijk Besluit het begraven binnen de steden om hygiënische redenen verboden werd. De kerken die financieel afhankelijk waren van het begraven in en om de kerk kregen een geldelijke compensatie toegezegd.

Fraaie vorm van grafsteen; uitstekende verdeling van het vlak en karaktervolle letter

Inmiddels zijn vele van deze begraafplaatsen merendeels binnen de bebouwde kom komen te liggen. Omdat er in de negentiende eeuw veel aandacht werd besteed aan de laatste rustplaats hebben ze nu als park en groenvoorziening binnen de stedelijke bebouwing wel degelijk een functie, nog afge-

zien van de recreatieve mogelijkheden. Tuin-architecten als *Zocher Jr.* en *Roodbaard* werden aangetrokken om deze begraafplaatsen in een landschappelijke stijl aan te leggen. Hierbij werd veel gebruik gemaakt van exotische bomen en heesters. *Zocher* bijvoorbeeld ontwierp *Soestbergen* in Utrecht en is ook verantwoordelijk voor de uitbreiding van *Zorgvlied* in Amstelveen.

BRINKMANS SCHRIJVEN

Van overheidswege was het eerste teken van kentering een brief d.d. 11 september 1985 van *Minister Brinkman* aan de Colleges van Burgemeester en Wethouders inzake 'bescherming van begraafplaatsen en grafmonumenten'. Dit geschiedde op initiatief van de Vereniging van Hoofden van gemeentelijke Beplantingen (V.H.B.). De vrees bestond namelijk dat straks op basis van de nieuwe Wet op de Lijkbezorging bepaalde begraafplaatsen niet meer onbepaald in stand gehouden kunnen worden, ondanks het cultuurhistorisch belang van sommige. Met deze nieuwe wet wil men de opruimtermijn verlengen van 10 naar 20 jaar. Mede veroorzaakt door de toename van het aantal crematies zullen de inkomsten van begraafplaatsen daardoor nog meer afnemen en zal het vooral voor de kleinere moeilijk worden het hoofd boven water te houden. *Brinkman* wijst er in zijn schrijven op dat het dringend gewenst is dat begraafplaatsen systematisch geïnventariseerd worden. Helaas verzuimt hij richtlijnen te geven hoe dit aan te pakken en over een eventuele financiële tegemoetkoming wordt helemaal niet gerept. Het was dan ook niet verwonderlijk – hetgeen later ook duidelijk tijdens de discussie bleek – dat vele gemeenten geen flauw benul hadden wat ermee te doen en de brief terzijde schoven.

INVENTARISATIE

De volgende spreker was mevrouw *drs. C. M. A. Dalderup*, die een betoog hield over inventarisatie, onderzoek en uitvoering. Inventarisatie, ook al heeft dit geen directe bescherming tot gevolg, vestigt in ieder geval de nodige aandacht op het probleemgebied, zowel bij betrokkenen, beheerders, als bij bezoekers die veelal onwetend en zich niet bewust zijn van de (kunst) historische en culturele waarde. Zij vroeg zich dan ook met zorg af, 'hoe te inventariseren', uitgaande van de bestaande inventarisaties en inventarisatieplannen. In het MIP (Monumenten Inventarisatie Project) worden begraafplaatsen als categorie niet apart genoemd. *Drs. R. de Jong* van de RDMZ deelde later tijdens de discussie mee dat begraafplaatsen wel degelijk in het MIP worden meegenomen. 'Maar hoe zit het dan met de periode vóór 1850 en na 1940, welke buiten het MIP vallen?' vroeg mevrouw *Dalderup* zich af. Van een systematische aanpak kan dan al geen sprake meer zijn. Nog buiten beschouwing gelaten dat het MIP een zeer ambitieus project genoemd kan worden! In ieder geval wordt er, zij het niet systema-

tisch, geïnventariseerd. Veelal is dit particulier initiatief en de provincie Groningen is in deze de koploper. Mevrouw *Dalderup* stelt zich een 'inhaal-operatie' voor ogen. In eerste instantie los van het MIP en later daaraan gekoppeld. Zij pleit voor het aanwijzen van een landelijke coördinator, voorlichter en verzamelaar van bestaande en nieuwe gegevens, met als doel een voorlopig centraal register samen te stellen. Dit kan dan later bij verder onderzoek als basis dienen. Noodzakelijk is het ook dat er richtlijnen opgesteld worden.

DE 'TEREBINT'

Nieuws deze dag was de aankondiging van de oprichting op 2 september 1986 van de 'Stichting tot herstel rond dood en rustplaats *'De Terebint'*', gevestigd te Utrecht. *Terebint* is de bijbelse naam voor terpentijnboom, de boom waar de doden onder begraven werden. De voorzitter van *Terebint* is *prof. dr. Hattinga Verscheure*; de officiële presentatie zal in maart plaatsvinden. Het doel van de vereniging is o.a. het streven naar behoud en het attent maken op de waarde van begraafplaatsen, zowel materieel, (kunst)historisch als met het oog op de geestelijke volksgezondheid (verwerking en rouwproces). Eveneens het benadrukken van het landschappelijke en biologische belang. Voor de heraldische wetenschap is er op begraafplaatsen overigens ook een bron van gegevens beschikbaar. Kortom het is de bedoeling om de schat aan gegevens en waarden op velerlei gebied onder de belangstelling van een breder publiek te brengen.

GIETIJZEREN GRAFTEKENS

Vervolgens sprak initiatiefnemer *Stokroos* over gietijzeren graftekens. Aan de hand van vele, soms droevig stemmende dia's werd ons getoond wat er nog is en hoe snel dit kan verdwijnen. De grote boosdoener, naast het

ruimen, is de corrosie, die bij gebrek aan onderhoud snel om zich heen vreet.

Er zijn drie typen gietijzeren grafmonumenten te onderscheiden: ruimtelijke monumenten, staande (veel in Groningen) en liggende zerken.

Een tweede categorie vormen de gietijzeren hekken rond de graven en de toegangspoorten. Duitsland is de voorloper op het gebied van gietijzeren grafmonumenten. De vroegste voorbeelden in Nederland dateren van ca. 1800. Op sommige monumenten werd de naam van de gieterij vermeld. Ook is met behulp van aanbiedingscatalogi van gieterijen soms de naam van de maker te achterhalen. Vooral in de buurt van grote ijzergieterijen (*Keppel*, *Deventer*) zijn in verhouding meer gietijzeren graftekens te vinden. *Stokroos* benadrukte het unieke karakter van deze monumenten en schat dat er nog slechts een vijftigtal waardevolle rest, waarvan vele in een deplorabele staat van onderhoud verkeren. Het is zaak dat het particuliere initiatief aangewakkerd wordt, aldus *Stokroos*. 'Ga de graven van uw overleden voorouders zoeken, herstel en onderhoud ze; met een pot verf kom je een heel eind!', waarmee de corrosie een voorlopig halt kan worden toegevoerd. In Groningen heeft het laatste tot goede resultaten geleid.

A.M.T.C.

JOODSE BEGRAAFPLAATSEN

Typerend voor *joodse begraafplaatsen* is, dat geen enkele grafsteen rechtop staat, alles ligt. Nogal wat zerken komen in de loop der jaren onder de grond te liggen. En wat blijft? Deze hebben de tand des tijds het beste doorstaan, zelfs de grafstenen, die lange tijd verscholen lagen in sterk verontreinigde grond in Curaçao. Dat zegt *drs. J. J. Cohen*, conservator van het Joods Historisch Museum Amsterdam. Hij spreekt over de documentatie van joodse begraafplaatsen in Nederland, doet dat nogal droog,

Graf van de familie Carré op begraafplaats *Zorgvlied* in Amstelveen (Foto Bureau Monumentenzorg Amsterdam)

geen detail overslaand en talloze malen terugkerend naar *David Henrique De Castro*, een pionier op documentatiegebied (ca. 1880).

De belangrijkste joodse begraafplaats bevindt zich (overigens) in Ouderkerk aan de Amstel (bij Amsterdam). Wie begraven wordt, vindt volgens het joodse geloof op de begraafplaats een tijdelijk verblijf tot het einde der dagen, tot de komst van de Messias. Dan staan de doden op en gaan naar Jeruzalem. Reden, dat Nederlandse joden soms in Israël begraven worden.

Praten over begraafplaatsen is uitstekend. Waarom niet tevens een begraafplaats *bezoeken* op een studiedag?, moet de KNOB gedacht hebben. Ver hoeft je daarvoor nooit te gaan. En zo staan rond het middaguur bussen gereed voor een bezoek aan de algemene begraafplaats *Soestbergen* aan de Gansstraat, eveneens in Utrecht. De eerste begraving vond hier in 1830 plaats. Dat was anderhalf jaar nadat koning Willem I had bevolen 'het begraven van lijken in de kerken, kapellen, bedeplaatsen (...) en het begraven op kerkhoven of begraafplaatsen in de bebouwde kom der gemeente gelegen te doen ophouden (...)'. Een commissie van deskundigen was namelijk tot de conclusie gekomen, dat het verblijf in een kerk of kerkhof, vanwege de daar gelegen lijken, kon leiden tot 'duizeligheid, hoofdpijn en flauwten. Maar wat nog erger is, vandaar nemen soms de verwoestende besmettelijke ziekten haren oorsprong.'

Soestbergen werd de eerste begraafplaats na dit bevel van de koning. En dat is nog te merken. Recht tegenover de ingang ligt namelijk een *heuvel* met vijf ringen van grafkelders: verwijzend naar het begraven in en rond kerken. Een diepe beenderenput is het centrum. De kelders zijn nog steeds toegankelijk. Dat wil zeggen, na het verwijderen van de sluitsteen is het vanwege de verzamelde gassen raadzaam 24 uur te wachten, anders sla je tegen de vlakke, vertelt oud-directeur *R. van Bruggen*. Hij heeft een keer een personeelslid moeten redden, die het beter wist. Soestbergen is van een imponerende rust. Imponerend, misschien op de eerste plaats door de Engelse landschapsstijl van tuinarchitect *J. D. Zocher Jr.*. Enorm is de variëteit van graftekens voor welgestelde burgers, verrijkt met spreuken, bijbelteksten, familiewapens, doodsmotieven als de slang, die in eigen staart bijt, de vlinder, die zich uit zijn cocon bevrijdt. Er is sinds 1969 veel veranderd op Soestbergen. Danzij een restauratieplan. Men denkt erover de begraafplaats te ontsluiten als wandelgebied voor de woonomgeving.

BIJZONDERE EN OUDE BOMEN

Een interessante lezing over de landschappelijke en biologische betekenis van begraafplaatsen hield mevrouw *drs. M. Nelemans*, verbonden aan Rijkswaterstaat in Groningen en secretaris van de *Stichting Landschapsonderhoud Groningen* (het werk van haar stichting komt verderop nog aan de orde). Het herbergen van doden is niet de enige

functie van begraafplaatsen, vindt *Nelemans*. Ze somt op: al dan niet nieuwsgierige bezoekers, die teksten op de grafstenen lezen, de inrichting van het terrein aantrekkelijk vinden of gewoon ontspannen willen wandelen. Begraafplaatsen hebben dus ook een recreatieve functie. Mevrouw *Nelemans* echter voert ons in haar lezing naar twee minder voor de hand liggende aspecten: de landschappelijke en biologische betekenis van begraafplaatsen, vooral in de provincie Groningen, waar zij actief is.

In het open landschap van Groningen zijn kerken en kerkhoven meestal van verre zichtbaar: het zijn groene punten, vaak bovenop een terp gebouwd, zelfs als ze zich buiten de bebouwde kom bevinden. De kerkhoven zijn door stenen muren of beplanting van de buitenwereld afgegrensd: de doden kunnen niet terugkeren naar het land der levenden. Wel moest het verblijf op het kerkhof aangenaam zijn. Het werd dan ook een verzorgde tuin met mooie beplanting, meest door een haag omgeven. Voor het landschap heel waardevol. Maar ook voor de geschiedenis van de cultuur: begraafplaatsen verwijzen naar de denkwereld van mensen die ze aanlegden.

Begraafplaatsen hebben ook een biologische betekenis, betoogt *Nelemans*. Er is om te beginnen een boomkundig, *denderologisch* aspect en dan praat ze over bomen die vanwege soort of verschijningsvorm van bijzondere betekenis zijn. Vooral in de negentiende eeuw was er veel aanplant van bijzondere bomen, treurwilgen. *Taxus*, met een symbolische betekenis en 's winters groen blijvend. Oogstrelend en nog leerzaam ook, het gaat immers vaak om uitheemse boomsoorten. De Oosterbegraving (Springer) in Amsterdam bijvoorbeeld telt er vele. Midden vorige eeuw was het in Engeland begonnen, de aanplant van bijzondere bomen. Het diende een educatief doel, meende men, waaraan zowel hoveniersleerlingen als het publiek zich konden laven.

Mevrouw *Nelemans* wijst ook op de bijzondere *verschijningsvorm* van bomen op begraafplaatsen: de vorm waarin ze zich ontwikkelen alsmede de ouderdom. Wat is er namelijk op deze plekken aan de hand? De groeimogelijkheden zijn heel gunstig: de bomen hebben weinig hinder van het verkeer, er zijn meestal geen woonhuizen in de buurt, takken worden niet weggesnoeid, er is weinig verdichting van bomen. Daardoor krijgen bomen een natuurlijke groeivorm en een hoge ouderdom.

Kerkhoven zijn ook in *ecologisch* opzicht van belang. Grafstenen hebben zo hun eigen vegetatie: mossen en korstmossen. Het schoonmaken van dergelijke stenen is ergens ontzettend jammer, vindt *Nelemans*. Sommige mossoorten groeien namelijk alleen op kerkhoven, vanwege de bijzondere steensoorten. Als kerkhoven schoongemaakt moeten worden, zou er eigenlijk eerst onderzoek naar het voorkomen van bijzondere mossoorten gedaan moeten worden, adviseert ze. Komen deze inderdaad voor, dan zou naar andere oplossingen gezocht moeten worden. Overigens, bemossing zorgt voor

een natuurlijke bescherming van stenen. Een steen begint pas na een jaar of zes te verweeren, dat komt goed uit, want de aanloop naar het graf wordt dan toch minder, en het publiek heeft geen bezwaar tegen mosvorming.

IDEAAL VOOR VOGELS

Nelemans zei het al: bomen bereiken op kerkhoven soms een hoge ouderdom. Dat heeft zijn gevolgen. Oude bomen tellen veel meer insecten, schimmels, mossen dan jongere exemplaren. En veel insecten zijn weer gunstig voor vogels. De rust van kerkhoven trekt bovendien vogels en kleine zoogdieren aan. Je ziet ze dan ook in hogere aantallen en meer soorten dan elders. De kerkhoven in Groningen bieden verder een tijdelijk toevluchtsoord voor sommige vogel- en insectensoorten. Namelijk voor die vogels en insecten, die aan beplanting gebonden zijn en bijvoorbeeld alleen in een bos kunnen leven. Als nu zo'n bos gekapt wordt vinden ze een tijdelijk onderkomen op een kerkhof, althans in Groningen, waar het al van verre als een groen punt in een open landschap herkenbaar is.

Het *onderhoud* van vooral particuliere kerkhoven, het is overal een probleem en in Groningen is dat niet anders. Maar in deze provincie is de *Stichting Landschapsonderhoud Groningen* te hulp geschoten. Samen met vrijwilligers probeert ze particuliere begraafplaatsen op te knappen. Na vier jaar werd subsidie verkregen. Het gaat nu als volgt: tien werkloze jongeren werken gedurende twee jaar aan achterstallig onderhoud en lopen op die manier als het ware stage op kerkhoven. Het gebeurt in samenwerking met het arbeidsbureau. *Nelemans* zelf is secretaris van de stichting (Postbus 1218, 9701 BE Groningen). Ze doet een oproep: 'Zijn er in uw omgeving kerkhoven die opgeknapt moeten worden, dan kunt u misschien iets dergelijks proberen.'

BEGRAAFPLAATSEN CULTUURERFGOED

De heer *H. Wals* is directeur van de dienst *Groenvoorzieningen en Milieueducatie* van de gemeente Den Haag. Hij heeft mooie dia's meegebracht met hekwerken, grafmonumenten, kerkhofpoorten, beelden, landschappen. 'Begraafplaatsen zijn versteende archieven van het verleden', begint hij plechtig. 'Ze verdienen een verjongd leven.' In Nederland komen de begraafplaatsen de laatste tijd steeds meer in de belangstelling. In het buitenland is dit overigens al veel langer het geval. Volgens een Engelse krant ontwikkelen begraafplaatsen zich in toenemende mate tot openluchtmusea. Toch is er veel verwaarlozing. Op het kerkhof Highgate in Londen, waar Karl Marx begraven ligt, kunnen burgers of instellingen een graf 'adopter' en het aldus voor verval behoeden. Ook in de Verenigde Staten, Duitsland en Denemarken onderkent men volgens *Wals* steeds meer dat begraafplaatsen een belangrijk deel van het culturele erfgoed vormen.

De heer Wals kent de problemen van beheer en onderhoud maar al te goed. 'Ondanks de vaak nationale betekenis, die aan begraafplaatsen wordt toegekend, moeten gemeenten en particuliere beheerders vrijwel altijd voor de kosten opdraaien', stelt hij vast. Ook Wals noemt de brief van minister Brinkman, waarin staat dat de beheerder voor onderhoud moet zorgen en daarbij de waardevolle aspecten moet inventariseren, de bijzondere waarde moet aangeven en ook initiatieven moet ondersteunen. Dat is nogal wat, maar wat gaat de minister nu zelf doen?, zou hij wel eens willen weten... Deze is tot nu toe niet verder gekomen dan een zeer bescheiden onderhoudssubsidieregeling. Het is volgens Wals overigens belangrijk de kerkhoven in kaart te brengen, een atlas samen te stellen van bekende begraafplaatsen. Per begraafplaats zou het aanbeveling verdienen een wandelgidsje samen te stellen.

KAPOTGESLAGEN

In de forumdiscussie gaat het vooral over geld. Versteende archieven van het verleden... iedereen mee eens... maar wie betaalt ze?... De ogen worden al snel op de heer drs. R. de Jong van de RDZM gericht. Het is hem zelden overkomen, dat de bal zo snel in het doel van de Rijksdienst lag, verklaart hij. Een inventarisatie van grafmonumenten tussen 1850 en 1940 lijkt door het MIP volgens hem verzekerd. Komt er ook aandacht voor de daaraan voorafgaande periode? Hij taxeert van wel. Want de voorgenomen herinventarisatie van het monumentenregister is 'het moment om te kijken of er sprake moet zijn van een vergaande bescherming'. Maar op welke termijn is vooralsnog absoluut onduidelijk! Een zorgwekkende situatie dus, want het MIP zal toch minimaal 5 jaar in beslag nemen en pas na afloop daarvan zal er sprake zijn van herinventarisatie van het totale monumentenbezit.

Aan het woord komt tenslotte de beheerder van een begraafplaats in Dordrecht. Er worden, zegt hij, jaarlijks vijftig graven met de moker kapot geslagen. Wegens gebrek aan financiën. Als je er dan toch een aantal wilt redden dan is de vraag: waar moet je in 's hemelsnaam op letten?... Welke monumenten zijn waardevol? Wat zijn de criteria? Op welke stijlen moet je letten? Opnieuw wordt de heer De Jong opgetrommeld. Er komt een handleiding voor de inventarisatie van monumenten, zegt hij. Forumlid Stokroos (van de gietijzeren graftekens) kan gezien zijn achtjarige ervaring in één middag uitleggen aan de beheerder in Dordrecht wat op zijn begraafplaats belangrijk is. En zo zijn er wel meer mensen in het land. Hij geeft het advies snel te handelen, niet te wachten tot allerlei richtlijnen binnen zijn. Vorig jaar nog ontdekte hij op een foto, eind jaren '70 gemaakt, een bijzonder waardevol grafmonument, maar toen hij zelf ging kijken bleek het inmiddels verdwenen te zijn... Er komen sprekers naar de microfoon, die goede initiatieven melden. Een Zwolse begraafplaats is museumbegraafplaats geworden, de

mensen vinden het prachtig en komen in groten getale kijken. Een monumentenwacht vertelt dat de twee particuliere begraafplaatsen van de kleine gemeente Druten op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst zijn, ze maken dus aanspraak op gemeentelijke subsidie. Een spreker uit Hengelo houdt een lyrisch betoog over zijn kerkhof, dat eind mei op zijn mooist moet zijn als de anemonen en rododendrons in bloei staan. De Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming is bezig met restauratiekampen voor jongelui. Zo eindigt de studiedag over begraafplaatsen. Er zullen er in de nabije toekomst vast nog wel meer volgen.

B.F.

Literatuur

- R. van Bruggen. Begraafplaatsen wandelgebied. Rapport. Utrecht, 1977.
- C. M. A. Dalderup. De vergankelijkheid van een grafmonument. Bulletin KNOB, 1986. No. 3, p. 97 e.v.
- Dood en begraven: sterven en rouwen 1700-1900. Tentoonstellingscatalogus Centraal Museum Utrecht, 1980.
- De Dood verbloemen?; begraven en cremieren in Amsterdam; gedenktekens spreken. Tentoonstellingscatalogus, Nieuwe Kerk, Amsterdam, 1982.
- M. Stokroos. Gietijzer in Nederland. Amsterdam, 1984.

Zie ook:

Heemschut, 1986, no. 12, p. 229.

Boeken

Op zoek naar ons industrieel verleden

Gids langs monumenten van bedrijf en techniek onder redactie van drs. P. Nijhof.

Deze al eerder door ons aangekondigde gids bevat 13 tochten door industrieel Nederland, door stad en land. En mogen we de samensteller geloven dan moeten we deze tochten zo snel mogelijk maken want 'de aftakeling van het industrieel erfgoed gaat zo snel, dat niemand kan garanderen, dat een beschreven object nog aanwezig is, ook al zijn de meest recente sloopberichten nog in de drukproeven vermeld' aldus Nijhof in de inleiding. Een bij verschijning al verouderd en waardeeloos boek...? in het geheel niet. Het doel van deze gids is om ons industrieel erfgoed bij een groter publiek bekend te maken. De belangstelling neemt intussen gestaag toe; wil men echter een aantal van deze materiële getuigen voor het nageslacht behouden, dan zal er meer beschermd moeten worden en zal men verschillende oplossingen voor hergebruik moeten verzinnen. Bekende voorbeelden van zo'n oplossing zijn de Museumwerf Kromhout in Amsterdam en in Engeland bijvoorbeeld werkende en producerende 19e eeuwse textielmusea.

De gids wordt voorafgegaan door een kort overzicht van de industrialisatie in Nederland. De nadruk ligt hierbij op de periode na 1850, maar ook de handel en nijverheid uit daarvoor afgaande eeuwen wordt beschreven en komt bijvoorbeeld bij de wandelroute door Amsterdam (pakhuizen) van pas. Per routebeschrijving werd er een auteur aangehouden, die bekend is met de betreffende omgeving. Per onderdeel wordt eerst de industriële ontwikkeling van het betreffende gebied gegeven, gevolgd door de routebeschrijving. In de steden is dit meestal een wandeltocht, in de regio moet men de auto of de fiets pakken. Een omissie is dat niet altijd de duur van de tocht vermeld wordt. Aan het slot van elk onderdeel worden plaatselijke musea en organisaties genoemd en wordt een literatuurlijst gegeven voor dege-

nen die meer over het gebied willen weten. Een keur van industrieën in verschillende delen van Nederland komt zo aan bod. Hierbij een selectie: de friese wouden (zuivel en veen), ZO-Drenthe (turf en kanalen), Limburg (mijnstreek), Twente (textiel), O-Groningen (aardappelmeel en karton). Afbeeldingen en kaarten van de routes zijn tussen de tekst opgenomen. Deze gids met een overzichtelijke structuur en rijk aan gegevens brengt ons naar een aantal interessante overblijfselen van ons industrieel verleden. Zo'n tocht is alleszins de moeite waard... maar gaat u snel, want wie weet bent u al te laat!

Uitgeverij Gottmer, Haarlem, 1986.
ISBN 90.257.1980.5. Prijs f 29,50.

AMtC

Bloemendaal, 350 jaar kerk en dorp

Dit boek, uitgegeven ter gelegenheid van het 350 jarig bestaan van de Nederlandse Hervormde kerk te Bloemendaal, werd samengesteld door Bert Sliggers. Het behandelt niet zozeer de geschiedenis van het gebouw, maar veelmeer die van 3½ eeuw Bloemendaal en haar inwoners. Aan de orde komen dan ook naast het religieuze klimaat, de sociaal-economische aspecten zoals de middelen van bestaan, onderwijs, sociale zorg en recreatie. Dit alles verrijkt met over de 100 afbeeldingen, register van o.a. inwoners, predikanten en lidmaten van de kerk.

Een uitgave van Schuijt & Co te Haarlem, 1986. ISBN 90.6097.176.0. Prijs f 35,-

AMtC

Een kijk op deuren

Utrecht in detail, deel I door Botine Koopmans

Na een korte inleiding over constructie, hang- en sluitwerk en de stilistische ontwikkeling van de deur wordt aan de hand van een fotoreportage een overzicht gegeven van de variëteit aan deuren in de domstad. Bij alle foto's, ca 120, wordt een korte beschrijving en wat geschiedenis gegeven. *Uitgeverij Westers, Utrecht, 1986.*
ISBN 90.6107.0759. Prijs f 22,90.